

Roza TURDIYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: roseturdiyeva@gmail.com

TATU dotsenti, f.f.d. M.Mavlonova taqrizi asosida

O‘ZBEK, QORAQALPOQ VA INGLIZ TILLARIDA ZOOMIMLAR ISHTIROKIDAGI MAQOLLARNING KONSEPTUAL-SEMANTIK TALQINI

Аннотация

Mazkur tadqiqotda zoonim komponentli maqollar tilning konseptual tizimi va madaniy semiozisi nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Ishning nazariy asosini kognitiv semantika, konseptual metafora nazariyasi, madaniy semantika hamda paremiologiya yondashuvlari tashkil etadi. Tahlil natijalari zoonimlarning paremiologik birliklarda denotativ belgi sifatida emas, balki inson tajribasini strukturalashtiruvchi konseptual model, baholovchi sxema va madaniy kod sifatida faoliyat yuritishini ko'rsatadi. Qiyosiy tahlil uch tilda bir xil kognitiv mexanizm saqlangan holda semantik yuklama madaniy tajriba asosida farqlanishini aniqlaydi.

Kalit so'zlar: Zoonim, konsept, lingvokognitiv model, konseptual metafora, madaniy kod, paremiologik semantika.

CONCEPTUAL-SEMANTIC INTERPRETATION OF PROVERBS WITH ZOONYMS IN UZBEK, KARAKALPAK AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation

Proverbs with zoonym components are interpreted from the perspective of the conceptual system and cultural semiosis of the language in this article. The theoretical basis of the work is cognitive semantics, conceptual metaphor theory, cultural semantics, and paremiological approaches. The results of the analysis show that zoonyms function not as denotative signs in paremiological units, but as a conceptual model, evaluative scheme, and cultural code that structure human experience. Comparative analysis reveals that the semantic load differs in three languages, while maintaining the same cognitive mechanism, based on cultural experience.

Key words: Zoonym, concept, linguocognitive model, conceptual metaphor, cultural code, paremiological semantics.

КОНЦЕПТУАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОСЛОВИЦ С ЗООНИМАМИ В УЗБЕКСКОМ, КАРАКАПАЛЬСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данном исследовании пословицы с зоонимическими компонентами интерпретируются с точки зрения концептуальной системы и культурной семіозиса языка. Теоретической основой работы являются когнитивная семантика, теория концептуальной метафоры, культурная семантика и пареміологические подходы. Результаты анализа показывают, что зоонимы функционируют не как денотативные знаки в пареміологических единицах, а как концептуальная модель, оценочная схема и культурный код, структурирующие человеческий опыт. Сравнительный анализ выявляет, что семантическая нагрузка различается в трех языках, при этом сохраняется один и тот же когнитивный механизм, основанный на культурном опыте.

Ключевые слова: Зооним, концепция, лингвокогнитивная модель, концептуальная метафора, культурный код, пареміологическая семантика.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimi inson tafakkuri va tajribasini tashkil etuvchi kognitiv strukturalarning tashqi namoyoni sifatida talqin qilinmoqda. Antropotsentrik paradigma doirasida til birliklari obyektiv borliqni aks ettiruvchi vosita emas, balki inson tomonidan idrok etilgan va konseptualashtirilgan borliq modeli sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan paremiologik birliklar, ayniqsa maqollar, kollektiv ongda shakllangan konseptual stereotiplarning barqaror shakllaridir.

Zoonimlar ishtirokidagi maqollar alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi, chunki hayvon obrazlari insoniyatning eng qadimiy tajribaviy bilim qatlamiga tegishlidir. Insonning hayvonlar bilan o'zaro aloqasi tarixan birlamchi bo'lib, bu tajriba til ongida barqaror assotsiativ modellar hosil qilgan. Natijada hayvon nomlari real biologik referentdan ajralib, inson xulq-atvori, ijtimoiy rol va axloqiy bahoni ifodalovchi konseptual belgilarga aylangan.

Ushbu maqolaning maqsadi – zoonim komponentli maqollarni denotativ emas, balki konseptual-semantik tuzilma

sifatida talqin qilish hamda o'zbek, qoraqalpoq va ingliz tillari materialida ularning kognitiv mexanizmlarini aniqlash.

Adabiyotlar tahlili. Zoonimlar va maqollar masalasi zamonaviy tilshunoslikda turli ilmiy maktablar doirasida turlicha metodologik asoslarda yoritib kelinmoqda. Ingliz tilshunosligida paremiologiya mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan bo'lsa, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek va qoraqalpoq tilshunosligida zoonimlar asosan frazeologiya, etnolingvistika va lingvomadaniyatshunoslik doirasida tadqiq etilgan. Ushbu farq tadqiqotlarning nazariy yo'nalishi, metodlari hamda talqin mexanizmlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ingliz tilshunosligida maqollarni ilmiy o'rganish, avvalo, paremiologiya fanining shakllanishi bilan bog'liq. Ushbu yo'nalishning yetakchi vakillaridan biri bo'lgan W. Mieder maqollarni "xalq donishmandligining ixcham, lekin konseptual jihatdan murakkab modeli" sifatida talqin qiladi. Uning ta'kidlashicha, maqollarda hayvon obrazlari inson xulq-atvori, axloqiy meyorlar va ijtimoiy baholash mezonlarini modellashtiruvchi ramziy birliklar sifatida xizmat qiladi

(Mieder, 2004). Mieder zoonim komponentli maqollarni madaniy xotira va kollektiv tajribaning kodlangan shakli sifatida ko'radi.

Kognitiv tilshunoslik doirasida G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi zoonimlar talqinida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning fikricha, abstrakt tushunchalar konkret tajriba asosida tuziladi va inson tafakkurida HAYVON → INSON xaritalanishi eng qadimgi va barqaror kognitiv mexanizmlardan biri hisoblanadi (Lakoff & Johnson, 1980). Ushbu model zoonim komponentli maqollarda hayvon xatti-harakatlari orqali inson xulqini tushuntirish jarayonini izohlash imkonini beradi.

Z. Kövecses esa metaforalarning universalligi va madaniy variativligi masalasini chuqur tahlil qilib, bir xil manba sohaning turli madaniyatlarda turlicha konseptual va aksiologik mazmun kasb etishini ko'rsatadi (Kövecses, 2010). Bu yondashuv zoonimlarning ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi semantik tafovutlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida zoonimlar masalasi ko'proq til va madaniyat munosabati, frazeologik obrazlilik hamda aksiologik semantika nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. N. Mahmudov til birliklarini milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarining aks etish shakli sifatida talqin qilib, zoonimlarning xalq dunyoqarashida baholovchi va normativ belgi sifatida shakllanishini asoslaydi. Uning ishlarida hayvon nomlari orqali axloqiy mezonlarning kodlanishi alohida ta'kidlanadi.

D. Ashurova kognitiv tilshunoslik doirasida olib borgan tadqiqotlarida til birliklarini inson tajribasining mental reprezentatsiyasi sifatida izohlaydi. Olimaning ta'kidlashicha, zoonimlar metaforik tafakkur mahsuli bo'lib, ular orqali inson xulqining konseptual modellari shakllanadi. Bu yondashuv zoonim komponentli maqollarni lingvokognitiv fenomen sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Zoonimlarning frazeologik birliklardagi roli Sh. Rahmatullayev tadqiqotlarida ham muhim o'rin egallaydi. Olim frazeologizmlar tarkibidagi obrazlilik va baholash komponentining ustuvorligini ko'rsatib, hayvon nomlari semantik intensivlik va emotsional-ekspressivlikni kuchaytiruvchi birliklar ekanini ta'kidlaydi.

Zoonimlar bilan bevosita shug'ullangan olimlardan biri A. Dadaboyev hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida o'zbek tilidagi zoonimlar lingvomadaniy va semantik jihatdan tizimli tahlil qilinadi. Dadaboyev zoonimlarni xalqning tarixiy tajribasi, xo'jalik faoliyati va madaniy stereotiplari bilan bog'liq holda talqin qilib, ularning til tizimida madaniy kod sifatida faoliyat yuritishini asoslaydi. Olim zoonimlar orqali shakllangan obrazlar inson xulqini baholashda muhim aksiologik funktsiya bajarishini ko'rsatadi.

Shuningdek, D. Toshevaning ishlarida o'zbek tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning xalq an'analari va milliy stereotiplar bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotlarda zoonimlar nafaqat leksik birlik, balki milliy madaniy kod sifatida talqin qilinadi.

Qoraqalpoq tilshunosligida zoonimlar va maqollar masalasi asosan etnolingvistik va lingvomadaniy yo'nalishda o'rganilgan. Bu holat qoraqalpoq xalqining tarixiy xo'jalik faoliyati, xususan, chorvachilik bilan bevosita bog'liq bo'lib, hayvon obrazlarining til tizimida yuqori darajada faollashuviga sabab bo'lgan. Mazkur yo'nalishda muhim tadqiqotlardan biri Elizaveta Iskenderovaning "Qoraqalpoq tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy analizi" nomli ishi hisoblanadi. Iskenderova zoonimlarni madaniy belgilar tizimi sifatida tahlil qilib, ularning xalq mentaliteti, urf-odatlar va xo'jalik tajribasini aks ettiruvchi konseptual birliklar ekanini asoslaydi. Olimaning fikricha, qoraqalpoq tilidagi zoonimlar ko'proq amaliy va utilitar semantik yuk bilan xarakterlanadi,

ya'ni ular inson xulqini baholashdan ko'ra, hayotiy tajribani umumlashtirishga xizmat qiladi. Iskenderova tadqiqotlarida zoonimlar orqali shakllangan konseptlar (chidamlilik, mehnatsevarlik, sadoqat) chorvachilik madaniyati bilan uzviy bog'liqlikda talqin qilinadi. Bu yondashuv qoraqalpoq maqollarida hayvon obrazlarining nisbatan neytral yoki funksional xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz, o'zbek va qoraqalpoq tilshunosligida zoonim komponentli maqollar turli nazariy paradigmalarda o'rganilgan bo'lsa-da, ularning barchasini birlashtiruvchi umumiy jihat – zoonimlarning inson tafakkurida konseptual model sifatida faoliyat yuritishidir. Shu bilan birga, har bir til va madaniyatda mazkur modellar milliy tajriba va qadriyatlar asosida o'ziga xos semantik talqin kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kognitiv semantika doirasida til obyektiv borliqning bevosita aks ettiruvchisi emas, balki inson ongida konseptualashtirilgan tajribaning belgilar tizimi sifatida qaraladi. Ushbu paradigma til va tafakkur o'rtasidagi ajralmas bog'liqlikni asosiy tamoyil sifatida belgilaydi. Shunga ko'ra, leksik birliklarning ma'nosi lug'aviy definitsiya bilan cheklanmaydi; u insonning tajribaviy, emotsional va madaniy bilim strukturalari bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Zoonimlar ana shu nuqtai nazardan talqin qilinganda, ular biologik obyekt nomi bo'lishdan tashqari, inson ongida shakllangan konseptual kategoriyalar bilan aloqador belgilar sifatida namoyon bo'ladi. Hayvon nomi til tizimida uch bosqichli semantik tuzilma orqali faoliyat yuritadi:

Referensial qatlam – real hayvonni nomlash;

Prototipik qatlam – mazkur hayvonga xos deb qabul qilingan stereotipik xususiyatlar;

Konseptual qatlam – inson xulq-atvori yoki ijtimoiy sifatlarini ifodalovchi abstrakt model.

Masalan, "bo'ri" leksemasi referensial darajada yirtqich hayvonni bildiradi, prototipik darajada tajovuzkorlik, xavf, ochko'zlik kabi xususiyatlar bilan bog'lanadi, konseptual darajada esa inson xulqini baholash uchun qo'llanadigan semantik modelga aylanadi. Demak, zoonimlarning paremiologik birliklarda qo'llanishi semantik kengayish emas, balki konseptual re-kategoriyalash natijasidir.

Bu yondashuv til birliklarini "mental reprezentatsiya" sifatida ko'rishga asoslanadi. Zoonimlar inson tajribasini strukturallashtiruvchi kognitiv sxemalar bilan bog'langanligi sababli, ular semantik jihatdan ochiq tizim hosil qiladi. Shuning uchun zoonim komponentli maqollarni tahlil qilishda denotativ ma'noni aniqlash emas, balki u faollashtirayotgan konseptual maydonni tiklash muhimdir.

Muhimi shundaki, bu jarayon tasodifiy emas. U inson ongidagi kategoriyalash mexanizmlari bilan bog'liq. Inson real borliqni tushunishda analogik fikrlashdan foydalanadi, ya'ni bir sohada kuzatilgan struktura boshqa sohaga ko'chiriladi. Shunday qilib, zoonimlar konseptual metafora orqali inson xulqining semantik modeli sifatida shakllanadi.

Paremiologik birliklar semantik jihatdan zich, struktur jihatdan ixcham va konseptual jihatdan murakkab birliklar hisoblanadi. Maqolda qo'llangan har bir leksik element keng konseptual maydonni faollashtirish xususiyatiga ega. Zoonim bunday birliklarda "semantik trigger" sifatida ishlaydi, ya'ni, u ma'lum tajribaviy sxemani bir zumda ongga chaqiradi. Paremiologik semantika komponentlarning yig'indisiga teng emas. Maqol ma'nosi integrativ xarakterga ega bo'lib, unda konseptual birlashish yuz beradi. Zoonim, vaziyat modeli va baholovchi xulosa birgalikda yagona konseptual struktura hosil qiladi. Shu bois zoonim komponentli maqollarni tahlil qilishda ularning lug'aviy ma'nosini izohlash yetarli emas. Ular faollashtirayotgan konseptual ramka, aksiologik yo'nalish va madaniy stereotiplarni tiklash zarur.

Natijada qo'llangan metodologik yondashuv zoonim komponentli maqollarni til tizimining periferik elementi emas, balki inson tafakkurining kategoriyalash mexanizmlarini aks ettiruvchi markaziy lingvokognitiv hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan qiyosiy lingvokognitiv tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek, qoraqalpoq va ingliz tillarida zoonimlar paremiologik tizimda inson xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarni tushuntirish uchun universal konseptual manba soha vazifasini bajaradi. Hayvonlar olami inson tomonidan bevosita kuzatiladigan, tajribada sinab ko'rilgan va tarixan muhim ahamiyat kasb etgan soha bo'lgani sababli, u abstrakt insoniy sifatlarini modellashtirish uchun qulay kognitiv asos sifatida shakllangan.

O'zbek tilidagi zoonim komponentli maqollarda hayvon obrazlari, asosan, inson xulq-atvoriga axloqiy baho beruvchi konseptual vosita sifatida faoliyat yuritadi. Bu yerda zoonimlar ijtimoiy jihatdan maqbul yoki nomaqbul deb hisoblangan xatti-harakatlarni bilvosita baholash funksiyasini bajaradi. Masalan, bo'ri obrazi tajovuzkorlik, xavf va ijtimoiy tahdid konseptlarini faollashtiradi. Ushbu zoonim orqali shakllangan konseptual model insonning ochko'z, rahmsiz yoki jamoaga xavf soluvchi xatti-harakatlarini tanqid qilishga xizmat qiladi. Mazkur xususiyat o'zbek paremiologiyasida zoonimlarning semantik yadrosi ijtimoiy axloq va jamoaviy mas'uliyat tushunchalari bilan chambarchas bog'langanini ko'rsatadi. Natijada zoonim komponentli maqollar ijtimoiy nazorat va axloqiy tarbiya mexanizmi sifatida faoliyat yuritadi.

Qoraqalpoq tilidagi zoonim komponentli maqollarda hayvon obrazlari ko'proq amaliy va utilitar semantik yuk bilan xarakterlanadi. Bu holat qoraqalpoq xalqining tarixiy xo'jalik faoliyati, xususan, chorvachilik bilan bevosita bog'liq. Hayvonlar inson hayotining markaziy elementi bo'lgani sababli, ularning obrazi ko'proq mehnat, chidamlilik va hayotiy tajriba konseptlarini modellashtiradi. Masalan, ot zoonimi qoraqalpoq maqollarida faqat transport yoki kuch manbai sifatida emas, balki insonning mehnatsevarligi, sabr-toqati va jismoniy bardoshlilikini ifodalovchi konseptual model sifatida qo'llanadi. Bu yerda hayvon obrazi inson xulqiga axloqiy baho berishdan ko'ra, hayotiy tajribani umumlashtirish vazifasini bajaradi. Mazkur xususiyat

qoraqalpoq tilidagi zoonimlar semantikasida baholash komponenti nisbatan neytral ekanini ko'rsatadi. Zoonimlar insonning ijtimoiy fazilatlarini tanqid qilishdan ko'ra, muayyan vaziyatga moslashish, mehnat qilish va omon qolish strategiyalarini ifodalaydi. Bu esa zoonimlarning konseptual modeli qoraqalpoq madaniyatida funksional va pragmatik xarakterga ega ekanini tasdiqlaydi.

Ingliz tilidagi zoonim komponentli maqollarda hayvon obrazlari, asosan, individual psixologik sifatlarni modellashtirishga yo'naltirilgan. Bu holat individualizm ustuvor bo'lgan madaniy muhit bilan izohlanadi. Masalan, fox zoonimi ingliz tilida ayyorlik va aql-idrok bilan bog'liq bo'lib, u ijtimoiy munosabatlardagi strategik fikrlashni ifodalaydi. Bu yerda ayyorlik salbiy sifat sifatida emas, balki vaziyatni boshqarish qobiliyati sifatida talqin qilinadi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, zoonim komponentli maqollar uchala tilda ham umumiy kognitiv asosga ega bo'lsa-da, ularning semantik va aksiologik talqini madaniy tajriba bilan belgilanadi. O'zbek tilida zoonimlar axloqiy normativlikni, qoraqalpoq tilida hayotiy funksionallikni, ingliz tilida esa individual psixologiyani modellashtiradi. Bu natijalar konseptual metafora nazariyasining universallik va variativlik haqidagi asosiy postulatlarini tasdiqlaydi. Zoonimlar inson tafakkurida abstrakt tushunchalarni konkretlashtiruvchi universal vosita bo'lsa-da, ularning mazmuni milliy madaniyat va ijtimoiy tajriba asosida qayta talqin qilinadi.

Xulosa. Tadqiqot o'zbek, qoraqalpoq va ingliz tillaridagi zoonim komponentli maqollarni lingvokognitiv va konseptual-semantik yondashuv asosida tahlil qildi. Natijalar zoonimlar uchala tilda ham inson xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarni modellashtiruvchi universal kognitiv manba soha vazifasini bajarishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, ularning konseptual talqini madaniy tajribaga bog'liq holda farqlanishi aniqlandi: o'zbek tilida axloqiy baho ustuvor bo'lsa, qoraqalpoq tilida hayotiy funksionallik, ingliz tilida esa individual psixologik sifatlarni yetakchi hisoblanadi. Zoonimlar paremiologik birliklarda biologik nom emas, balki konseptual-semiotik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Olingan xulosalar qiyosiy paremiologiya va lingvomadaniyatshunoslik tadqiqotlari uchun nazariy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Ashurova D. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 240 b.
2. Dadaboyev A. O'zbek tilida zoonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Navro'z, 2018. – 180 b.
3. Dadamuhamedov X. O'zbek xalq maqollarining semantik-struktur tahlili. – Toshkent: Fan, 2014. – 210 b.
4. Iskenderova E. Qoraqalpoq tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy analizi. – Nukus: Qoraqalpoqstan, 2019. – 156 b.
5. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 375 p.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
7. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2017. – 192 b.
8. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004. – 308 p.
9. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 2006. – 400 b.
10. Tosheva D. O'zbek tilida hayvon nomlarining semantik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2019. – №2. – B. 45–52.
11. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 487 p.
12. Yuldashev B. Paremiologik birliklarning lingvokognitiv talqini // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2020. – №4. – B. 67–74.
13. Начало формы
14. Конец формы